

Wolność religijna a dobrostan zwierząt w prawie UE. Uwagi na tle wyroków Trybunału Sprawiedliwości UE z 17 grudnia 2020 r., C-336/19 oraz Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2014 r., K 52/13

Religious Freedom and Animal Welfare in EU law. Notes Against the Background of the Judgments of the Court of Justice of the EU of 17 December 2020, C-336/19, And of the Constitutional Tribunal of 10 December 2014, K 52/13

On December 17, 2020, The Court of Justice issued its judgment in case C-336/19 and stressed the crucial importance of animal welfare in the slaughter procedure regardless of the purpose it serves. The Court, thus, conducted an interpretation of Article 13 TFEU taking into account the changing context and nature of the action of the European Union as a whole. In a similar matter, the Polish Constitutional Tribunal issued an opinion on 10 December 2014 and held that an absolute ban on ritual slaughter is nevertheless irreconcilable with the freedom to manifest the religion. The authors' analysis presents the dogmatic layer of both judgments in this, in many respects controversial, area – ritual slaughter.

Anna Pudło-Jaremek

doktor nauk prawnych
Akademia Leona Koźmińskiego
ORCID – 0000-0002-6328-5205
e-mail: annapudlo@alk.edu.pl

Marek Domagała

doktor nauk prawnych
Trybunał Konstytucyjny
ORCID – 0000-0003-0310-2910
e-mail: marek.domagala@gmail.com

Słowa kluczowe:

dobrostan zwierząt, ubój rytualny, obowiązek uprzedniego ogłuszenia zwierząt, EKPC, Karta Praw Podstawowych

Key words:

animal welfare, ritual slaughter, obligation of prior stunning of animals, ECHR, Charter of Fundamental Rights

<https://doi.org/10.36128/priv.vi41.432>

1. Wprowadzenie

20 maja 2020 roku Komisja Europejska przedstawiła strategię „Od pola do stołu”¹, jako jedno z kluczowych działań w ramach europejskiego zielonego ładu², w której bardzo mocno został zaakcentowany dobrostan zwierząt w kontekście przyszłego rozwoju różnych polityk unijnych, głównie wspólnej polityki rolnej. Takie działanie nie jest nowością w prawie UE, gdyż od ponad 40 lat Komisja

- 1 https://ec.europa.eu/food/horizontal-topics/farm-fork-strategy_en. [dostęp: 15.04.2022].
- 2 https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/european-green-deal_en. [dostęp: 15.04.2022].

Europejska promuje dobrostan zwierząt poprzez stopniową poprawę jakości życia zwierząt gospodarskich³. Ważnym krokiem w tym obszarze było przyjęcie dyrektywy nr 98/58⁴ w sprawie ochrony zwierząt hodowlanych, która ustanawia ogólne zasady dotyczące ochrony zwierząt hodowlanych, bez względu na gatunek. Zasady te mają zastosowanie do zwierząt, w tym ryb, gadów i zwierząt ziemnowodnych, hodowanych w celu produkcji środków spożywczych, wełny, skór lub futer lub do innych celów gospodarskich. Zasady te oparte są na postanowieniach Europejskiej Konwencji o Ochronie Zwierząt Hodowlanych i Gospodarskich z 1978 r.⁵ i odzwierciedlają tzw. „pięć wolności”:

- wolność od głodu i pragnienia;
- wolność od dyskomfortu;
- wolność od bólu, urazów i chorób;
- wolność ekspresji normalnych zachowań;
- wolność od strachu i dystresu.

W 2009 roku wszedł w życie Traktat z Lizbony⁶, który w art. 13 TFUE wprowadził zasadę ochrony dobrostanu zwierząt⁷. 17 grudnia 2020 roku Trybunał Sprawiedliwości (dalej: TSUE) wydał wyrok w sprawie C-336/19, w którym podkreślił kluczowe znaczenie dobrostanu zwierząt w procedurze uboju i to niezależnie od celu, który spełnia, przeprowadzając tym samym wykładnię art. 13 TFUE przy uwzględnieniu zmieniającego się kontekstu i charakteru działania całej Unii Europejskiej. Wyrok ten wpisuje

---

3 https://ec.europa.eu/food/animals/animal-welfare_pl [dostęp: 15.04.2022].

4 Dyrektywa Rady 98/58/WE z dnia 20 lipca 1998 r. dotycząca ochrony zwierząt hodowlanych (Dz. U. L 221 z 8.8.1998, 23-27).

5 <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=087>. [dostęp: 15.04.2022].

6 Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 r.; Dz. U. 2009 nr 203 poz. 1569.

7 „Przy formułowaniu i wykonywaniu polityki rolnej, rybołówstwa i transportu Unii oraz jej polityk dotyczących rynku wewnętrznego, badań i rozwoju technologicznego oraz przestrzeni kosmicznej, Unia i Państwa Członkowskie w pełni uwzględniają wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt jako istot zdolnych do odczuwania, przy równoczesnym przestrzeganiu przepisów prawnych i administracyjnych oraz zwyczajów Państw Członkowskich związanych w szczególności z obyczajami religijnymi, tradycjami kulturowymi i dziedzictwem regionalnym”.

się w serię wyroków wydanych w ciągu ostatnich kilku lat, w których TSUE poszukuje równowagi między wolnością wyznania a dobrostanem zwierząt⁸. W tym kontekście nie bez znaczenia jest również polski wątek. 10 grudnia 2014 roku Trybunał Konstytucyjny wydał bowiem wyrok w kwestii uboju rytualnego⁹, w którym uznał, że bezwzględny zakaz uboju rytualnego jest nie do pogodzenia z wolnością uzewnętrzniania wyznania.

Celem analizy jest przedstawienie dogmatycznej warstwy orzeczeń obu trybunałów, jak i metod oraz narzędzi analizy prawniczej w nich zastosowanej.

2. Problem dopuszczalności uboju rytualnego w Polsce z perspektywy wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2014 r., K 52/13

Dopuszczalność poddawania zwierząt ubojowi według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne (tzw. ubój rytualny) w Polsce jest od lat zdeterminowana wyrokiem Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2014 r., K 52/13. Zgodnie z tym wyrokiem (pkt 1 sentencji) art. 34 ust. 1 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt¹⁰ w zakresie, w jakim nie zezwala na poddawanie zwierząt ubojowi w ubojni (rzeźni) według szczególnych metod wymaganych przez obrzędy religijne, został uznany za niezgodny z art. 53 ust. 1, 2 i 5 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej¹¹ w związku z art. 9 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzonej w Rzymie dnia 4 listopada 1950 roku¹², zmienionej następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełnionej Protokołem nr 2 (dalej: EKPC lub Konwencja). Bezwzględny zakaz uboju rytualnego został przez Trybunał oceniony jako nieuprawnione ograniczenie wolności uzewnętrzniania religii, nie będące konieczne do ochrony żadnej z kategorii interesu publicznego określonych w art. 53 ust. 5 Konstytucji i art. 9 ust. 2 EKPC (tj. konieczność dla ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób).

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego wzbudzał kontrowersje, o czym świadczą nie tylko złożone do niego zdania odrębne przez połowę orzekających

---

8 Zob. inne wyroki TSUE dot. uboju rytualnego: wyrok TSUE z 29.5.2018 r., C-426/16 *Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen VZW i in. przeciwko Vlaams Gewest* oraz wyrok TSUE z 26.2.2019 r., C-497/17, *Oeuvre d'assistance aux bêtes d'abattoirs (OABA) przeciwko Ministre de l'Agriculture et de l'Alimentation i in.*

9 K 52/13 z 2014 r., Dz. U. z 2014 r. poz. 1794.

10 Dz. U. z 2013 r. poz. 856.

11 Dz. U. 1997.78.483 ze zm.

12 Dz. U. 1993 Nr 61 poz. 284.

w sprawie sędziów (7), ale również liczne wypowiedzi doktryny¹³. Ze względu jednak na moc powszechnie obowiązującą orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego każda zmiana związana z ograniczeniem uboju rytualnego musi mieć na uwadze wyrok K 52/13. Z perspektywy niniejszego artykułu zasadnicze znaczenie mają cztery zagadnienia wynikające z tego wyroku.

Po pierwsze, należy przypomnieć, że przedmiotem orzekania przez Trybunał był jedynie bezwzględny, obwarowany sankcjami karnymi, zakaz uboju rytualnego. Poza zakresem orzekania pozostały kwestie pochodne, jakimi jest m.in. finalne przeznaczenie mięs uzyskiwanego z uboju, w tym skala tego uboju i cel jakim jest produkcja na eksport¹⁴. Wyrok Trybunału Konstytucyjnego nie może być traktowany jako konstytucyjne usprawiedliwienie dla przemysłowego uśmiercania zwierząt metodą uboju rytualnego w celach eksportowych pozyskiwanego w ten sposób mięsa.

Po drugie, dokonując oceny konstytucyjności zakazu uboju rytualnego z punktu widzenia przesłanki moralności wynikającej z art. 53 ust. 5 Konstytucji, Trybunał Konstytucyjny przyjął, że moralność należy odnosić przede wszystkim do stosunków międzyludzkich. Zasygnalizował jednak, że dynamika zmian postaw społecznych i prawnych może stworzyć „w nieodległej przyszłości” podstawę do analizowania zachowania człowieka wobec zwierząt także w kontekście przesłanki moralności¹⁵. Brak uwzględnienia tego już w czasie orzekania przez Trybunał był zresztą krytykowany w zdaniach odrębnych do tego wyroku¹⁶. Niemniej jednak nawet przyjmując za punkt wyjścia stanowisko wynikające z wyroku Trybunału, pozostawiona została otwarta możliwość zmiany dotychczasowego stanowiska.

13 Zob. np. Ewa Łętowska, Mariusz Grochowski, Aneta Wiewiórowska-Domagalska, „Wiąże, ale nie przekonuje (wyrok Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 52/13 o uboju rytualnym)” *Państwo i Prawo*, nr 6 (2015), s. 53 - 66; Paweł Kuczma, „Ubój rytualny jako prawo mniejszości narodowych w Polsce” *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, nr 5 (2016); Paweł Ochman, Maciej Pisz, „Prawne aspekty uboju rytualnego w Polsce (uwagi do wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 52/13)” *Państwo i Prawo*, nr 1 (2018), s. 108 - 117; Anna Młynarska-Sobaczewska, „Rytualne ofiary a moralność publiczna. Analiza argumentacji TK (K 52/13) i SN USA” *Państwo i Prawo*, nr 4 (2017); Tomasz Pietrzykowski, „Moralność publiczna a konstytucyjne podstawy ochrony zwierząt” *Studia Prawnicze*, nr 2 (2019).

14 Zob. cz. III, pkt 1.6. uzasadnienia wyroku.

15 Zob. cz. III, pkt 8.2.2 uzasadnienia wyroku.

16 Zob. Zdanie odrębne sędziego Wojciecha Hermelińskiego, Piotra Tulei, Sławomiry Wronkowskiej-Jaśkiewicz, Stanisława Biernata, Mirosława Granata.

Po trzecie, Trybunał Konstytucyjny przyjął, że w ówczesnym stanie wiedzy badania naukowe nie pozwalają jednoznacznie stwierdzić, że prawidłowo wykonany ubój rytualny jest w każdym przypadku bardziej bolesny dla zwierząt niż prawidłowo wykonany ubój z wykorzystaniem metod z ogłuszeniem¹⁷. Trybunał podkreślił również, że dopóki w społeczeństwie polskim niemal powszechnie akceptowany jest ubój zwierząt gospodarskich w celu uzyskania pożywienia to całkowite zakazanie uboju rytualnego, co do której badania naukowe nie rozstrzygają jednoznacznie, że w każdym przypadku jest bardziej bolesna niż inne metody, nie jest konieczne do ochrony moralności¹⁸.

Po czwarte, dla Trybunału Konstytucyjnego istotna przy rozpoznawaniu sprawy była treść rozporządzenia Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września 2009 r. w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania¹⁹ (dalej: rozporządzenie nr 1099/2009). Z uzasadnienia wyroku wynika, że jednym z argumentów za niekonstytucyjnością zakazu uboju rytualnego był fakt, że jest on dopuszczalny w większości państw Unii Europejskiej oraz dopuszczony przez rozporządzenie Rady nr 1099/2009²⁰. Trybunał Konstytucyjny wskazuje w uzasadnieniu wprost, że z ww. rozporządzenia wynika „dopuszczalność, a nie zakaz uboju rytualnego”²¹, a ponadto Trybunał poddał w wątpliwość czy zamierzona przez polskiego prawodawcę tak daleka troska o dobrostan zwierząt jest możliwa do zrealizowania skoro art. 26 ust. 4 rozporządzenia Rady nr 1099/2009 przewiduje, że państwo członkowskie „nie może zabraniać ani utrudniać wprowadzania do obrotu na swoim terytorium produktów pochodzenia zwierzęcego uzyskanych ze zwierząt, które zostały uśmiercone w innym państwie członkowskim, powołując się na to, że dane zwierzęta nie zostały uśmiercone zgodnie z przepisami krajowymi tego państwa służącymi zapewnieniu dalej idącej ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania”²². Trybunał zarzucił także ustawodawcy, że wprowadzając zakaz uboju rytualnego nie postąpił konsekwentnie gdyż zarówno z przepisów polskiej ustawy jak i rozporządzenia wynika, że poza zakresem ich regulacji jest uśmiercanie zwierząt podczas eksperymentów naukowych przeprowadzanych pod nadzorem właściwego organu, podczas polowań, uśmiercania i rekreacyjnego łowienia ryb, imprez kulturalnych lub sportowych, a także

---

17 Zob. cz. III, pkt 8.2.2. uzasadnienia wyroku.

18 Zob. cz. III, pkt 8.2.2. uzasadnienia wyroku.

19 Dz. Urz. UE L 303 z 18.11.2009, 1.

20 Zob. cz. III, pkt 8.2.1. uzasadnienia wyroku.

21 Zob. cz. III, pkt 8.3. uzasadnienia wyroku.

22 Zob. cz. III, pkt 8.3. uzasadnienia wyroku.

uśmiercania drobiu, królików i zajęcy poddawanych ubojowi przez ich właścicieli poza rzeźnią na potrzeby własnej domowej konsumpcji²³.

Od wydania wyroku Trybunału Konstytucyjnego upłynęło około 8 lat. Czas ten przyniósł nie tylko nową wiedzę naukową na temat cierpień zwierząt poddawanych ubojowi rytualnemu, która jednoznacznie wskazuje, że ubój ten powoduje agonalne cierpienie i jest zasadniczo gorszy dla zwierząt niż ubój z zastosowaniem ogłuszenia²⁴, ale przyniósł także zmiany w prawie niektórych krajów europejskich, które – w zgodzie z prawem unijnym – zabroniły dokonywania uboju przed uprzedniego ogłuszenia. Do tej grupy państw dołączyła w 2017 roku Belgia, która wprowadziła ustawę wprowadzającą zakaz uboju zwierząt bez uprzedniego ogłoszenia, w tym także wobec uboju rytualnego. Kwestia ta stała się przedmiotem wypowiedzi Trybunału Sprawiedliwości, który dokonał wykładni przepisów rozporządzenia nr 1099/2009 oraz Karty Praw Podstawowych²⁵ (dalej: Karta). Rozstrzygnięcie to rzuca nowe światło na możliwość wprowadzenia ograniczeń w dokonywaniu uboju rytualnego także w Polsce.

3. Wyrok Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z 17 grudnia 2020 r., C-336/19

17 grudnia 2020 roku Trybunał Sprawiedliwości wydał wyrok dotyczący dokonywania uboju rytualnego²⁶. Wyrok ten zapadł w następstwie skierowania pytania prejudycjalnego przez belgijski Trybunał Konstytucyjny,

23 Zob. cz. III, pkt 8.3. uzasadnienia wyroku.

24 Zob. np. Andrzej Elżanowski, Wojciech Pisula, „Analiza stosowanych (ew. możliwych) sposobów uboju rytualnego, zmniejszających (ograniczających) cierpienie zwierząt, dających się pogodzić z wymogami religijnymi grup wyznaniowych” (Warszawa: Kancelaria Senatu, 2020), 13 i cytowane tam badania.

25 Dz. Urz. UE 2016 C 202, 1.

26 Zob. opracowania w doktrynie dotyczące wyroku np.: Lena Hehemann, „Religious Slaughtering, a Stunning Matter: Centraal Israëlitisch Consistorie van België and Others” *European Papers*, No. 1 (2021): 111-119; Johan Callewaert, *Applying the Right to Freedom of religion Under the Charter, Having Regard to the Convention – Judgment of the CJEU in the Case of Centraal Israëlitisch Consistorie van België and Others*. <https://johan-callewaert.eu/applying-the-right-to-freedom-of-religion-under-the-charter-having-regard-to-the-convention-judgment-of-the-cjeu-in-the-case-of-centraal-israelitisch-consistorie-van-belgie-and-others/>. [dostęp: 15.04.2022]; György Marinkás, *Some Remarks on the ‘Shechita Case’ of the ECJ*. http://mfi.gov.hu/wp-content/uploads/2021/12/Marinkas_Gyorgy_-_Some_Remarks_on_the__Shechita_Case__of_the_ECJ.pdf.

który powziął wątpliwości co do zgodności dekretu Regionu Flamandzkiego (Belgia) z 7 lipca 2017 roku z prawem UE. Dekretem tym zmieniono ustawę o ochronie i dobrostanie zwierząt w kwestii metod uboju zwierząt. Wprowadzono zakaz uboju zwierząt bez uprzedniego ogłuszenia, w tym w odniesieniu do uboju wymaganego przez obrzędy religijne. W ramach uboju rytualnego przewidziano stosowanie odwracalnego ogłuszania, które nie może spowodować śmierci zwierzęcia. Zmiana nie spotkała się z pozytywnym odbiorem ze strony organizacji judaistycznych i muzułmańskich, które ostatecznie zaskarżyły wspomniany dekret, postulując stwierdzenie jego nieważności w całości lub w części.

Belgijski Trybunał Konstytucyjny, rozpoznając sprawę, zwrócił się z wnioskiem o wydanie orzeczenia w trybie prejudycjalnym w celu ustalenia czy prawo UE sprzeciwia się regulacji, która w ramach uboju rytualnego wymaga procesu odwracalnego ogłuszenia, które nie może spowodować śmierci zwierzęcia. Pytanie odnosiło się do problemu wyważenia wolności religii (art. 10 Karty) oraz dobrostanu zwierząt (art. 13 TFUE) i rozporządzenia nr 1099/2009.

Trybunał Sprawiedliwości orzekł, że art. 26 ust. 2 akapit pierwszy lit. c) rozporządzenia nr 1099/2009 w związku z art. 13 TFUE i art. 10 ust. 1 Karty należy interpretować w ten sposób, że nie sprzeciwia się on uregulowaniu państwa członkowskiego, które wymaga w ramach uboju rytualnego odwracalnego procesu ogłuszenia, które nie może spowodować śmierci zwierzęcia²⁷.

Z wyroku wynika, że zwierzęta mogą być ogłuszane przed ich uśmierceniem, tak aby spełnić standardy dobrostanu zwierząt. Art. 4 ust. 1 rozporządzenia nr 1099/2009 w związku z jego motywem 20 ustanawia zasadę ogłuszania zwierząt przed uśmierceniem, a nawet nadaje jej charakter obowiązku²⁸. Zasada ta odzwierciedla unijną wartość, jaką jest dobrostan zwierząt z art. 13 TFUE, na podstawie którego Unia i państwa członkowskie muszą w pełni uwzględniać wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt przy formułowaniu i wykonywaniu jej polityk²⁹.

Od zasady uprzedniego ogłuszenia, ustawodawca unijny przewidział wyjątek w art. 4 ust. 4 rozporządzenia nr 1099/2009, który stanowi, że ubój rytualny jest możliwy pod warunkiem, że ma miejsce w rzeźni. Zezwolenie na ubój religijny w drodze odstępstwa konkretyzuje zgodnie z art. 10 ust. 1 Karty „pozytywne zobowiązanie prawodawcy UE do zapewnienia rzeczywistego poszanowania wolności religii i prawa do uzewnętrzniania religii

27 Motyw 81 wyroku w sprawie C-336/19.

28 Zob. motyw 40 i 41 wyroku TSUE w sprawie C-336/19.

29 Zob. podobnie wyrok z dnia 29 maja 2018 r., Liga van Moskeeën en Islamitische Organisaties Provincie Antwerpen i in., C-426/16, motyw 63 i 64.

lub swych przekonań poprzez praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach, w szczególności na rzecz praktykujących muzułmanów i Żydów³⁰.

Z wyroku wynika, że art. 26 ust. 2 akapit pierwszy lit. c) rozporządzenia nr 1099/2009 nie narusza zagwarantowanej w art. 10 ust. 1 Karty wolności uzewnętrzniania religii. A w ramach przyznanej państwowym członkowskim możliwości przyjęcia dodatkowych przepisów dotyczących ochrony zwierząt, państwa te mają możliwość nałożenia obowiązku ogłuszania zwierząt przed uśmierceniem, który ma zastosowanie również w przypadku uboju wymaganego przez obrzędy religijne, z zastrzeżeniem poszanowania praw podstawowych zapisanych w Karcie: „Unia i państwa członkowskie w pełni uwzględniają wymagania w zakresie dobrostanu zwierząt, jako istot zdolnych do odczuwania, przy równoczesnym przestrzeganiu przepisów prawnych i administracyjnych oraz zwyczajów państw członkowskich związanych w szczególności z obyczajami religijnymi, tradycjami kulturowymi i dziedzictwem regionalnym”. Rozporządzenie nr 1099/2009 nie wyklucza nałożenia przez państwa członkowskie obowiązku ogłuszenia zwierząt przed ich uśmiercaniem, który ma zastosowanie również w przypadku uboju przewidzianego przez obrzędy religijne, pod warunkiem, że państwa członkowskie przestrzegają praw podstawowych zapisanych w Karcie. Trybunał podkreślił, że rozporządzenie nr 1099/2009 nie zapewnia koniecznego pogodzenia dobrostanu zwierząt z wolnością uzewnętrzniania religii, lecz wyznacza ramy dla równowagi, którą państwa członkowskie powinny osiągnąć między tymi dwiema wartościami³¹.

Trybunał orzekł, że belgijski dekret przyjęty na podstawie art. 26 ust. 2 akapit pierwszy lit. c) rozporządzenia nr 1099/2009, które przewiduje odwracalne ogłuszanie w ramach uboju rytualnego i nie może spowodować śmierci zwierzęcia, jest objęty zakresem stosowania wolności uzewnętrzniania religii zagwarantowanej w art. 10 ust. 1 Karty³², która to wolność odpowiada wolności z art. 9 Konwencji. Zgodnie natomiast z art. 52 ust. 3 Karty, art. 9 Konwencji należy uwzględnić w wykładni art. 10 Karty. Zarówno art. 9 EKPC jak i art. 10 Karty nie mają charakteru absolutnego. Zatem mogą podlegać ograniczeniom po spełnieniu określonych przesłanek³³.

Trybunał stwierdził, że belgijski dekret ogranicza wykonywanie prawa do wolności uzewnętrzniania religii przez żydowskich i muzułmańskich wyznawców, ale ograniczenie to spełnia przesłanki określone w art. 52 ust. 1 i 3 Karty w związku z art. 13 TFUE t.j.:

---

30 Motyw 44 wyroku w sprawie C-336/19.

31 Motyw 47 wyroku w sprawie C-336/19.

32 Motyw 51 wyroku w sprawie C-336/19.

33 Motywy 57 i 58 wyroku w sprawie C-336/19.

- wynika z ustawy w rozumieniu art. 52 ust. 1 Karty: ograniczenie wykonywania prawa do wolności uzewnętrzniania religii zostało przewidziane w belgijskim dekrete;
- belgijskie rozwiązanie nakłada obowiązek uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia podczas uboju rytualnego wymaga, aby ogłuszenie było odwracalne i nie powodowało śmierci zwierzęcia. Spełnia zatem art. 10 Karty ponieważ ingerencja będąca wynikiem takiego uregulowania ogranicza się do jednego aspektu szczególnego aktu rytualnego, jakim jest wspomniany ubój, który jako taki nie jest zakazany³⁴;
- belgijska regulacja odpowiada celowi interesu ogólnego, czyli ochronie dobrostanu zwierząt, ponieważ z jednej strony nakłada obowiązek uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia podczas uboju rytualnego, a z drugiej wymaga, aby ogłuszenie było odwracalne i nie powodowało śmierci zwierzęcia³⁵;
- belgijska regulacja realizuje zasadę proporcjonalności: w tej kwestii Trybunał podkreślił, że w sytuacji, kiedy „sprawa dotyczy różnych praw podstawowych i zasad ustanowionych w traktatach, takich jak w niniejszej sprawie prawo zagwarantowane w art. 10 Karty i dobrostan zwierząt zapisany w art. 13 TFUE, ocena poszanowania zasady proporcjonalności powinna być dokonywana z należyтым uwzględnieniem koniecznego pogodzenia wymogów dotyczących ochrony poszczególnych praw i zasad, o których mowa, oraz odpowiedniej równowagi między tymi prawami i zasadami”³⁶.

Analizowany belgijski dekret nie zakazuje ani nie utrudnia wprowadzania do obrotu produktów pochodzenia zwierzęcego pochodzących od zwierząt poddanych ubojowi rytualnemu, jeżeli produkty te pochodzą z innego państwa członkowskiego lub państwa trzeciego.

4. Ubój rytualny z perspektywy orzeczeń dwóch trybunałów – ewolucja w podejściu do niego czy inny standard dobrostanu zwierząt?

Z formalnego punktu widzenia wyroki Trybunału Konstytucyjnego i Trybunału Sprawiedliwości dotyczyły innych, aczkolwiek zbliżonych zagadnień tj. bezwzględnego zakazu uboju rytualnego (rozumianego jako uboju bez stosowania ogłuszania) obwarowanego sankcją karną oraz dopuszczalności wprowadzenia konieczności odwracalnego ogłuszenia przy dokonywaniu takiego uboju. W obu postępowaniach były także odmienne wzorce

---

34 Motyw 61 wyroku w sprawie C-336/19.

35 Motywy 62 i 66 wyroku w sprawie C-336/19.

36 Motyw 65 wyroku w sprawie C-336/19.

kontroli³⁷. Tym niemniej jednak, biorąc pod uwagę nawet te różnice, trudno oprzeć się wrażeniu, że oba trybunały nieco inaczej widzą w ogóle podejście do problemu uboju rytualnego, w tym dokonują odmiennych wniosków z analizy przepisów rozporządzenia nr 1099/2009 i art. 9 EKPC.

Porównanie motywów wyroków Trybunału Konstytucyjnego oraz Trybunału Sprawiedliwości pokazuje, że trybunały przyjęły odmienną optykę tego co jest zasadą, a co wyjątkiem na gruncie przepisów rozporządzenia nr 1099/2009. O ile Trybunał Konstytucyjny eksponuje fakt, że rozporządzenie to dopuszcza ubój rytualny (jako ubój bez ogłuszania), a następnie wykorzystuje to jako argument przeciwko wprowadzeniu zakazu takiego uboju przez polskiego ustawodawcę, o tyle Trybunał Sprawiedliwości uznaje, że rozporządzenie nr 1099/2009 ustanawia, jako zasadę ogłuszanie zwierząt przed uśmierceniem, a „nawet nadaje jej charakter obowiązku”, zaś ubój rytualny należy traktować wyłącznie jako odstępstwo od tej zasady³⁸.

Oba trybunały dokonały również odmiennych testów proporcjonalności, co można tłumaczyć innymi wzorcami kontroli, tym nie mniej jednak prowadzą one również do odmiennych wniosków.

Przyjęcie przez Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 2014 roku, że dobrostan zwierząt nie mieścił się w żadnej z kategorii interesu publicznego określonych w art. 53 ust. 5 Konstytucji i 9 ust. 2 EKPC (w tym w szczególności moralności), doprowadził do przyjęcia, że ograniczenie (zakaz uboju bez ogłuszania) to nie spełnia wymogów konstytucyjnych i konwencyjnych. Trybunał Konstytucyjny sygnalizował jednak, że dynamika zmian postaw społecznych i prawnych może stworzyć „w nieodległej przyszłości” podstawę do analizowania zachowania człowieka wobec zwierząt także w kontekście przesłanki moralności, a tym samym możliwości ograniczeń uboju rytualnego. Warto zaznaczyć, że Trybunał Konstytucyjny nie analizował oddzielnie problemu odwracalnego ogłuszania przy dokonywaniu uboju rytualnego, aczkolwiek wątek ten pojawił się w zdaniu odrębnym sędziego Wojciecha Hermelińskiego, który wskazał, że „w świetle niektórych badań naukowych uprzednie ogłuszenie zwierzęcia nie ma negatywnego skutku dla jego wykrwawienia się. Otwiera to drogę do modyfikacji w przyszłości rygorystycznych zasad uboju rytualnego w judaizmie, z pełnym poszanowaniem tradycyjnego dla tej religii zakazu spożywania krwi”. Sędzia wskazał przy tym, że

37 Przed TK: art. 53 Konstytucji i art. 9 EKPC, zaś przed TSUE: art. 10 ust. 1 Karty Praw Podstawowych i z art. 13 TFUE oraz przepisy rozporządzenia nr 1099/2009.

38 Ten problem ten sygnalizował już Wojciech Hermeliński w zdaniu odrębnym do wyroku K 52/13 zarzucając, że Trybunał Konstytucyjny zniekształcił treść przepisów prawa UE „odwracając relację między tym, co jest w nich zasadą, a co – wyjątkiem”.

odwracalne ogłuszenie było już zresztą wówczas stosowane w Polsce i akceptowane przez niektóre muzułmańskie związki wyznaniowe.

Trybunał Sprawiedliwości dokonał za to oceny konieczności stosowania odwracalnego ogłuszania przy dokonywaniu takiego uboju. Ocena ta została przeprowadzona z perspektywy testu proporcjonalności wynikającego z art. 52 ust. 1 Karty, który stanowi, że „Wszelkie ograniczenia w korzystaniu z praw i wolności uznanych w niniejszej Karcie muszą być przewidziane ustawą i szanować istotę tych praw i wolności. Z zastrzeżeniem zasady proporcjonalności, ograniczenia mogą być wprowadzone wyłącznie wtedy, gdy są konieczne i rzeczywiście odpowiadają celom interesu ogólnego uznanym przez Unię lub potrzebom ochrony praw i wolności innych”. Art. 52 ust. 1 Karty nie uwzględnia tych samych kryteriów, które wynikają z art. 54 ust. 5 Konstytucji. Przy czym w uzasadnieniu TSUE nawiązuje również do standardu wynikającego z art. 9 EKPC, który uwzględnił także polski TK. Odnotować należy, że zgodnie z obowiązującą wykładnią art. 52 ust. 1 Karty test proporcjonalności poprzedza test poszanowania istoty prawa³⁹. W przypadku stwierdzenia naruszenia istoty prawa, samo badanie proporcjonalności staje się niejako bezprzedmiotowe. Z tego względu należy przyjąć, że w ocenie TSUE samo wprowadzenie obowiązku odwracalnego ogłuszania przy stosowaniu metody uboju rytualnego nie naruszyło istoty wolności uzewnętrzniania religii (art. 10 Karty).

Trybunał Sprawiedliwości orzekł brak naruszenia przez regulację krajową (w tym przypadku dekret belgijski) prawa UE, ponieważ zaskarżona regulacja krajowa, która nakłada obowiązek uprzedniego ogłuszenia zwierzęcia podczas uboju „ogranicza się do jednego aspektu szczególnego aktu rytualnego, jakim jest wspomniany ubój, który z kolei nie jest zakazany jako taki⁴⁰”. Ochrona dobrostanu zwierząt została uznana za „cel interesu ogólnego Unii”,

39 W literaturze funkcjonuje wiele teorii odnoszących się do koncepcji istoty prawa. Jedni wskazują, że istota prawa to niejako „bastion wolności”, którego Trybunał Sprawiedliwości nigdy nie opuści [Koen Lenaerts, „Limits on Limitations: The Essence of Fundamental Rights in the EU” *German Law Journal*, 20 (2019): 793]. Drudzy twierdzą, że istota prawa to “bezwarunkowy imperatyw moralny” powiązany z godnością, która przynależy każdej jednostce [Takis Tridimas, Giulia Gentile, „The Essence of Rights: An Unreliable Boundary?” *German Law Journal*, 20 (2019): 803]. Inni, że istotą prawa jest to, co pozostaje po dokonaniu proporcjonalności [Elise Muir, „The Essence of the Fundamental Right to Equal Treatment: Back to the Origins” *German Law Journal*, 20 (2019): 819]. Niewątpliwie o tym co jest, a co nie jest istotą prawa zadecyduje metoda interpretacyjna wybrana celem jej ustalenia.

40 Motyw 61 wyroku w sprawie C-336/19. Warto odnotować, że Rzecznik Generalny w sprawie doszedł do innego wniosku, por. motyw 75 opinii.

który wynika zarówno z dotychczasowego orzecznictwa TSUE jak i z art. 13 TFUE, który może skutecznie uzasadniać ograniczenia wolności wyznania⁴¹. Badając proporcjonalność Trybunał Sprawiedliwości orzekł, że środki zawarte w dekrete pozwalają na osiągnięcie odpowiedniej równowagi między wagą przywiązywaną do dobrostanu zwierząt a swobodą wyznawania religii przez wyznawców judaizmu i muzułmanów. W tym względzie Trybunał Sprawiedliwości orzekł, że:

- po pierwsze, że obowiązek stosowania odwracalnego ogłuszania jest odpowiedni do osiągnięcia celu, jakim jest wspieranie dobrostanu zwierząt;
- po drugie, w aspekcie ingerencji, Trybunał podkreślił, że prawodawca Unii zamierzał dać każdemu państwu członkowskiemu szeroki zakres uznania w kontekście konieczności pogodzenia ochrony dobrostanu zwierząt podczas ich zabijania i poszanowania wolności manifestować religię. W obecnej sytuacji osiągnięto konsensus naukowy, że wcześniejsze ogłuszenie jest optymalnym sposobem zmniejszenia cierpienia zwierzęcia w momencie uśmiercania;
- po trzecie, jeśli chodzi o proporcjonalność tej ingerencji, Trybunał zauważa przede wszystkim, że ustawodawca flamandzki oparł się na badaniach naukowych i starał się dać pierwszeństwo najbardziej dozwolonej metodzie zabijania. Trybunał podkreślił, że ustawodawca ten wpisuje się niejako w zmieniający się kontekst społeczno-prawny, który charakteryzuje się rosnącą świadomością kwestii dobrostanu zwierząt.

Chociaż oba trybunały w uzasadnieniach odwoływały się do wiedzy naukowej, jednak również i one doprowadziły do odmiennych konkluzji. Trybunał Konstytucyjny ocenił, że w 2014 roku badania naukowe nie pozwalały jednoznacznie stwierdzić, że ubój rytualny jest w każdym przypadku jest bardziej bolesny niż ubój z wykorzystaniem metod z ogłuszeniem. Pod koniec 2020 roku Trybunał Sprawiedliwości przyjmuje natomiast, że badania naukowe wykazały, że ogłuszanie jest techniką, która w najmniejszym stopniu narusza dobrostan zwierząt w czasie uboju. Różnice te można jednak uzasadnić chociażby inną dostępnością badań naukowych, jak i postępowaniem nauki co do ustaleń związanych z cierpieniem zwierząt w okresie, kiedy oba wyroki zostały wydane.

Oba trybunały odwoływały się do art. 9 EKPC i orzecznictwa Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. W sprawie przed Trybunałem Konstytucyjnym przepis ten był wprost wzorcem kontroli, zaś Trybunał Sprawiedliwości nawiązał do art. 9 Konwencji z uwagi na treść art. 52 ust. 3 Karty. Przepis ten miał na celu zapewnienie niezbędnej spójności między prawami zawartymi w Karcie a odpowiadającymi im prawami zagwarantowanymi w EKPC.

---

41 Motyw 62, 63 i 66 wyroku w sprawie C-336/19.

Z tego powodu Trybunał Sprawiedliwości uwzględnił art. 9 Konwencji do celów wykładni Karty, jako próg minimalnej ochrony. Akcenty w obu orzeczeniach, w kontekście art. 9 EKPC, położone jednak zostały w zupełnie innych miejscach. Trybunał Konstytucyjny koncentruje się na tym, że dobrostan zwierząt, jako przesłanka ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii, nie został wskazany w 9 ust. 2 Konwencji. Trybunał Sprawiedliwości odwołując się do orzecznictwa ETPC wskazuje natomiast, że w zakresie zastosowania art. 9 EKPC to do państwa należy szeroki zakres uznania przy decydowaniu, czy i w jakim zakresie ograniczenie prawa do uzewnętrzniania swojej religii lub przekonań jest „niezbędne”. Trybunał Sprawiedliwości zwrócił przy tym uwagę, że zarówno EKPC jak i Karta muszą być interpretowane w świetle obecnych warunków życia i koncepcji dominujących aktualnie w państwach demokratycznych. Oznacza to, że „dobrostan zwierząt, jako wartość, do której współczesne społeczeństwa demokratyczne od wielu lat przywiązuje większą wagę, może, w świetle ewolucji społeczeństwa, być w większym stopniu brany pod uwagę w kontekście uboju rytualnego i tym samym przyczyniać się do uzasadnienia proporcjonalności uregulowania takiego jak będące przedmiotem postępowania (...)”⁴².

Oba trybunały odmiennie zapatrują się również na konsekwencje dopuszczalności uśmiercania zwierząt podczas polowań i łowienia ryb lub podczas imprez kulturalnych lub sportowych bez ich uprzedniego ogłuszenia. Trybunał Konstytucyjny powołując się na fakt, że polski ustawodawca zezwala w takich wypadkach ubój bez ogłuszenia (przy ówczesnym zakazie dokonywania uboju rytualnego bez ogłuszenia), zarzuca mu, że postąpił „niekonsekwentnie”⁴³. Trybunał Sprawiedliwości odpierając natomiast zarzut niezgodności art. 26 ust. 2 akapit pierwszy lit. c) rozporządzenia nr 1099/2009 z art. 20, 21 i 22 Karty wskazuje, że w wypadku imprez kulturalnych lub sportowych nie jest wytwarzane mięso ani inne produkty pochodzenia zwierzęcego bądź produkcja ta jest marginalna i nie ma znaczenia gospodarczego. Trybunał Sprawiedliwości za oczywiste przy tym uznał, że zasady uśmiercania zwierząt przy polowaniu bądź rekreacyjnym połowie ryb zasadniczo różnią się od tych, które są stosowane w warunkach fermowych. Skoro nie są to sytuacje porównywalne to trudno mówić tu o zarzucie naruszenia zasady równości czy dyskryminacji.

5. Wnioski

Wyrok Trybunału Sprawiedliwości z 17 grudnia 2020 roku, C-336/19 dostarcza nowych argumentów na rzecz wprowadzenia obowiązku uprzedniego ogłuszenia zwierząt podczas uboju rytualnego w państwach Unii Europejskiej. Wyrok ten stawia również pod znakiem zapytania aktualność

---

42 Motyw 77 wyroku w sprawie C-336/19.

43 Zob. cz. III, pkt 8.3. uzasadnienia wyroku.

poglądu prawnego jaki został zawarty w wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 10 grudnia 2014 r., K 52/13 na temat uboju rytualnego. Wątpliwości te ogniskują się przede wszystkim w dwóch obszarach.

Pierwszą kwestią jest obszar prawa UE. Wprawdzie przepisy rozporządzenia nr 1099/2009 nie były ani przedmiotem, ani wzorem kontroli w postępowaniu przed Trybunałem Konstytucyjnym, jednak jego treść miała w sprawie K 52/13 istotne znaczenie. Świadczą o tym liczne odesłania w uzasadnieniu, jak i zasygnalizowanie przez Trybunał ustawodawcy konieczności podjęcia niezwłocznych działań ustawodawczych mających na celu dostosowanie ustawodawstwa o ochronie zwierząt do tego rozporządzenia. Z uzasadnienia wyroku TSUE wynika, że wykładnia przepisów tego rozporządzenia prowadzi do wniosku, że ubój z zastosowaniem ogłuszenia jest na gruncie prawa UE zasadą, a nawet obowiązkiem, zaś możliwość dokonywania uboju rytualnego bez ogłuszenia należy traktować wyłączenie jako odstępstwo od tej zasady. Jest to wykładnia odmienna od tej, którą przyjął Trybunał Konstytucyjny w wyroku K 52/13, gdzie przepisy rozporządzenia posłużyły jako argument za niekonstytucyjnością przepisów wprowadzających zakaz uboju rytualnego. Ostatecznej wykładni prawa UE dokonuje Trybunał Sprawiedliwości, a celem jej jest zapewnienie pełnej jego efektywności (*effet utile*). Oznacza to, że interpretacja przepisów unijnych ma gwarantować osiągnięcie celu przez nie zakładanego, a tym samym zapewniać skuteczne działanie przepisów unijnych, co realizuje nie tylko zasadę skuteczności prawa UE, ale i jego pierwszeństwa. Biorąc pod uwagę fakt, że zasadniczo także Trybunał Konstytucyjny w swoim orzecznictwie zaakceptował powierzenie Trybunałowi Sprawiedliwości kompetencji do ostatecznej interpretacji prawa unijnego⁴⁴, należy przyjąć, że stanowisko Trybunału Konstytucyjnego na temat wykładni przepisów rozporządzenia nr 1099/2009 straciło na aktualności. Zmieniło się zatem otoczenie normatywne, w jakim orzekał Trybunał Konstytucyjny. Jest to kwestia istotna, ale nie przesądzająca jeszcze o braku aktualności samego rozstrzygnięcia TK.

Drugą, ważniejszą kwestią, wydaje się być wpływ czasu, jaki dzieło orzeczenia TK i TSUE. Ma on znaczenie w dwóch aspektach. Pierwszym jest aktualność badań naukowych, gdyż ustalenia poczynione przez TSUE w zakresie odczuwania cierpienia przez zwierzęta, przy wykorzystaniu technik uboju z ogłuszeniem oraz bez jego ogłuszania, prowadzą do odmiennych wniosków niż te, które ustalił Trybunał Konstytucyjny parę lat wcześniej. Konkluzje te zdają się potwierdzać również najnowsze polskie opracowania

---

44 Zob. np. wyrok TK z 18 lutego 2009 r., Kp 3/08; zob. też. Na temat rozdziału kompetencji jurysdykcyjnych między Trybunał Konstytucyjny i Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej: Informacja o istotnych problemach wynikających z działalności i orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego w 2013 r., Warszawa 2014, s. 92

naukowe na ten temat, odmienne od ustaleń Trybunału Konstytucyjnego⁴⁵. Drugim aspektem jest wykładnia samej przesłanki ochrony moralności wynikającej z art. 53 ust. 5 Konstytucji. Trybunał Konstytucyjny sygnalizował w 2014 roku, że dynamika zmian postaw społecznych i prawnych może stworzyć „w nieodległej przyszłości” podstawę do analizowania zachowania człowieka wobec zwierząt także w kontekście przesłanki moralności. W tym kontekście trudno nie uznać wyroku TSUE jako istotnego argumentu za tym, że doszło do zmian społecznych i prawnych, które pozwalają na uwzględnienie stosunku człowieka do zwierząt w ramach przesłanki moralności publicznej, pozwalającej na ograniczenie wolności uzewnętrzniania religii. Tym bardziej jeżeli uwzględnimy rosnącą liczbę stwierdzanych w Polsce przestępstw z art. 35 ust. 1-2 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt⁴⁶, najnowsze i coraz surowsze orzecznictwo Sądu Najwyższego w kwestii wykładni tych przepisów⁴⁷ oraz sam wzrost wrażliwości społecznej w tej kwestii, czego efektem był m.in. projekt ustawy zakładający ograniczenie możliwości dokonywania uboju bez ogłuszania wyłącznie na potrzeby członków wspólnot religijnych, czemu towarzyszyła nie tylko debata parlamentarna ale i społeczna⁴⁸.

Z powyższych względów należy uznać, że wyrok Trybunał Sprawiedliwości w sprawie C-336/19 otwiera drogę do wprowadzania, także w Polsce, ograniczeń w dokonywaniu uboju rytualnego, w tym nakazu, aby każdy taki

- 45 Zob. np. Andrzej Elżanowski, Wojciech Pisula, *Analiza stosowanych (ew. możliwych) sposobów uboju rytualnego, zmniejszających (ograniczających) cierpienie zwierząt, dających się pogodzić z wymogami religijnymi grup wyznaniowych (do druku senackiego 209)* (Warszawa: Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji Kancelarii Senatu, 2020). W opracowaniu tym stwierdza się, że „W świetle współczesnej wiedzy naukowej nie ulega wątpliwości, że uśmiercanie zwierząt bez wyłączenia ich świadomości zgodnie z tradycyjnie praktykowanym ubojem żydowskim (shechita) i muzułmańskim (halal), powoduje skrajne agonialne cierpienie i że procedura ta jest sama w sobie zasadniczo gorsza dla zwierząt niż ubój standardowy rozpoczynający się ogłuszeniem i traktowany jako norma w UE i niektórych innych krajach”.
- 46 Zgodnie ze statystyką policyjną 1483 w 2014 r. wobec 1940 w 2020 r. (źródło: statystyka.policja.pl).
- 47 Zob. np. wyrok SN z 7 lipca 2020 r., II KK 222/19, zgodnie z którym ból lub cierpienie zwierzęcia mają charakter zobiektywizowany i ich rzeczywisty byt jest niezależny od tego, czy sprawca wprost do nich dążył. Przedmiotem ochrony ustawowej jest bowiem ochrona zwierząt przed cierpieniem i bólem, zaś na ich doznanie nie ma w praktyce wpływu motywacja sprawcy.
- 48 Projekt ustawy o zmianie ustawy o ochronie zwierząt oraz niektórych innych ustaw (Druk sejmowy nr 597).

ubój odbywał się za odwracalnym ogłuszeniem. Stanowisko zajęte przez Trybunał Konstytucyjny w wyroku K 52/13 trudno już uznać za aktualne. Polski ustawodawca, uwzględniając wyrok TSUE oraz zmiany jakie nastąpiły od czasu wydania wyroku K 52/13 powinien ponownie rozważyć zasadność wprowadzenia ograniczeń w dokonywaniu uboju rytualnego. Z uwagi na wskazane wyżej okoliczności trudno takim działaniom byłoby zarzucać naruszenie art. 190 ust. 1 Konstytucji⁴⁹. Stałość linii orzeczniczej Trybunału nie ma charakteru absolutnego⁵⁰, ustawodawca przewidział sytuacje odstąpienia od poglądu prawnego wyrażonego w orzeczeniu Trybunału wydanych w pełnym składzie⁵¹, zaś w wyroku K 52/13 Trybunał sam przewidział możliwość zmiany swojego stanowiska. Tym bardziej, że obecne przepisy dopuszczają wykonywanie uboju rytualnego w znacznie szerszym zakresie niż wynika to z potrzeb realizacji wyroku K 52/13⁵², zaś sam Trybunał nie rozważał kwestii odwracalnego ogłuszania przy stosowaniu takiego uboju.

Bibliografia

Callewaert Johan, *Applying the Right to Freedom of religion Under the Charter, Having Regard to the Convention – Judgment of the CJEU in the Case of Centraal Israëlitisch Consistorie van België and Others*. <https://johan-callewaert.eu/applying-the-right-to-freedom-of-religion-under-the-charter-having-regard-to-the-convention-judgment-of-the-cjeu-in-the-case-of-centraal-israelitisch-consistorie-van-belgie-and-others/>.

Elżanowski Andrzej, Wojciech Pisula, *Analiza stosowanych (ew. możliwych) sposobów uboju rytualnego, zmniejszających (ograniczających) cierpienie zwierząt, dających się pogodzić z wymogami religijnymi grup wyznaniowych*. Warszawa: Kancelaria Senatu, 2020.

Hehemann Lena, „Religious Slaughtering, a Stunning Matter: Centraal Israëlitisch Consistorie van België and Others” *European Papers*, nr 1 (2021): 111-119.

Informacja o istotnych problemach wynikających z działalności i orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego w 2013 r. Warszawa 2014.

49 Zob. Marek Zubik, Marcin Wiącek, „Kompetencje sądu konstytucyjnego a granice swobody orzekania przez sędziów Trybunału Konstytucyjnego” *Przegląd Sejmowy*, nr 4 (2009): 51-53.

50 Zob. uzasadnienie wyroku TK z 26 lipca 2006 r. SK 21/04, publ. OTK ZU 7A/2006, poz. 88.

51 Art. 37 ust. 1 pkt lit. e ustawy z 30 listopada 2016 r. o organizacji i trybie postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym (Dz. U z 2019, poz. 2393).

52 Tj. dopuszczają je dla celów eksportowych, wykraczając poza potrzeby członków związków wyznaniowych zarejestrowanych w Polsce.

- Kuczma Paweł, „Ubój rytualny jako prawo mniejszości narodowych w Polsce” *Przegląd Prawa Konstytucyjnego*, nr 5 (2016): 181-201.
- Lenaerts Koen, „Limits on Limitations: The Essence of Fundamental Rights in the EU” *German Law Journal*, 20 (2019): 779-793.
- Łętowska Ewa, Mariusz Grochowski, Aneta Wiewiórowska-Domagalska. „Wiąże, ale nie przekonuje (wyrok Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 52/13 o uboju rytualnym)” *Państwo i Prawo*, nr 6 (2015): 53-66.
- Marinkás György, *Some Remarks on the ‘Shechita Case’ of the ECJ*. http://mfi.gov.hu/wp-content/uploads/2021/12/Marinkas_Gyorgy_-_Some_Remarks_on_the__Shechita_Case__of_the_ECJ.pdf.
- Młynarska-Sobaczewska Anna, „Rytualne ofiary a moralność publiczna. Analiza argumentacji TK (K 52/13) i SN USA” *Państwo i Prawo*, nr 4 (2017): 34-47.
- Muir Elise, „The Essence of the Fundamental Right to Equal Treatment: Back to the Origins” *German Law Journal*, 20 (2019): 817-839.
- Ochman Paweł, Maciej Pisz, „Prawne aspekty uboju rytualnego w Polsce (uwagi do wyroku Trybunału Konstytucyjnego w sprawie K 52/13)” *Państwo i Prawo*, nr 1 (2018): 108-117.
- Pietrzykowski Tomasz, „Moralność publiczna a konstytucyjne podstawy ochrony zwierząt”, *Studia Prawnicze*, nr 2 (2019): 5-26.
- Tridimas Takis, Gentile Gulia, „The Essence of Rights: An Unreliable Boundary?” *German Law Journal*, 20 (2019): 794-816.

This article is published under a Creative Commons Attribution 4.0 International license. For guidelines on the permitted uses refer to <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/legalcode>